

A VISSZAKERESHETŐSÉGI ELV A GRAMMATIKÁBAN

BÁNRÉTI ZOLTÁN

1. A *viSSzakereshetőség* univerzális elve a grammatikának, és azt mondja ki, hogy tilos önálló jelentéssel *vagy* funkcióval bíró összetevőket törölnünk anélkül, hogy (1) vagy lenne velük *azonos* összetevő a kontextusban, vagy pedig (2) anélkül, hogy létezne valamilyen szintaktikai és/vagy szemantikai sajátosság, amely segít *viSSzakeresni* a törölt összetevő tartalmát.

Jelen dolgozat azt mutatja be, hogy a magyar, „elliptikus” hiányt tartalmazó mondatokban a hiány két, különböző eljárással „szüntethető meg”. Ezek a visszakeresési eljárások a grammatikai szabályok által korlátozottak.

1.1. Az egyik visszakeresési eljárás úgy működik, hogy a hiány antecedensének a *nyelvi* reprezentációjára utal vissza, és *ezen keresztül* annak logikai formájára, propozicionális reprezentációjára, mégpedig úgy, hogy az antecedens *változatlan* formában *átkopírozza* a hiányt tartalmazó tagmondatba, a hiány pozíciójába.

A másik visszakeresési típus szintén kijelöli magának az antecedensét a kontextusban (a *nyelvi* és/vagy *nem nyelvi* kontextusban), de az antecedensét *nem kopírozza* át a hiányt tartalmazó tagmondatba *változatlan* formában, hanem *új másolatot* készít róla (szintaktikai és szemantikai tekintetben egyaránt *új másolatot*) úgy, hogy ebben felhasználja az antecedens eredeti formáját és interpretációját, és azt *adaptálja* a hiányt tartalmazó tagmondat kontextusához.

Az első visszakeresési típus szintaktikailag erősen korlátozott. Ilyen visszakereséssel rekonstruálható a magyarban a *gapping*, melyben tehát az antecedens változatlan másolatával szüntetjük meg a hiányt. A második visszakeresési típus szintaktikailag kevésbé korlátozott, és a kontrasztív intonációjú mondatokban a *kitöltött operátorpozíciók utáni* hiányt szünteti meg úgy, hogy az antecedensről új másolatot készítve, új szintaktikai struktúrájú, módosított jelentésű másolatot adaptál a hiány kontextusába. Ily módon rekonstruálható a magyar kontrasztív intonációjú mondatokbeli *ellipszis* és az *igei csoport anafóriája* (VPA) tartalma is.

2. A *gapping* szintaktikai korlátozásai a következőkben nyilvánulnak meg.

2.1. Az antecedens és a hiányos tagmondat struktúrájának párhuzamosnak kell lennie abban az értelemben, hogy azonos szintaktikai pozíciókban azonos kategóriájú főösszetevőknek kell lenniük, mégpedig kifejtett formában az első és az utolsó szintaktikai pozícióban. Az alábbi példák szigorúan *nem* kontrasztív intonációjúak, hanem semleges, neutrális intonációjúak, vagyis minden főösszetevőre egyenletes nyomatek juthat, és nincsen kiemelkedő „mondathangsúlyos” főösszetevő.

(1) János elküldött egy levelet Ica segítségével Marinak,
Péter meg Erzsinek.

* (2) János elküldött egy levelet Ica segítségével Marinak,
Erzsinek meg Péter.

Egyetlen „főösszetevőnyi” jelentéskülönbség a két tagmondat között *nem* eleendő a gappinghez.

* (3) János elküldött egy levelet Marinak,
és Péter.

2.2. Az *antecedens* tagmondatnak meg kell előznie a hiányt tartalmazó tagmondatot, és nem követheti azt:

* (4) Péter Erzsinek,
János meg elküldött egy levelet Marinak.

A hiányt határoló főösszetevőknek nem szükséges operátorpozíciókban lenniük, ezt mutatta az (1).

2.3. Az *antecedens* tagmondatnak és a hiányt tartalmazó tagmondatnak *szomszédosaknak* kell lenniük, azaz nem lehet közöttük valamilyen más tagmondat, mert ilyen esetben a hiány nem szüntethető meg.

* (5) János tegnap este a színházban találkozott a gondnokkal, és az egész kollégium hüledezett a meglepetéstől, hogy Ica meg a házmesterrel.

2.4. A *gapping* típusú hiányt a visszakeresés eredményeként betöltő összetevőket a visszakeresés során nem lehet „tartalmi módifikációkkal” bővíteni, kiegészíteni.

* (6) János átölelte a szerelmesét,
Péter meg a kedvesét gyengéden.

A *gapping*nek ezek a sajátosságai azzal magyarázhatók, hogy a hiány megszüntetése két ekvivalens módon történhet. Vagy úgy, hogy a hiányos tagmondat explicit összetevőit behelyettesítjük az előző, *antecedens* tagmondat megfelelő párhuzamos pozícióiba, és interpretáljuk az eredményt. Vagy pedig úgy, hogy a teljes tagmondat minden olyan összetevőjét, melynek nincsen explicit megfelelője a hiányos tagmondatban, egyúttal a hiányos tagmondat interpretációja részének is tekintünk, azaz az interpretációhoz változatlan formában átmásoljuk őket az *antecedens* tagmondatból a hiányos tagmondat párhuzamos pozíciói közé.

A változatlan formában történő „visszahelyettesítés”-hez vagy a változatlan formában történő „átmásolás”-hoz egyaránt szükséges szintaktikai feltételek, hogy a két tagmondat: (1) *közös* domináns csomópont alatt legyen (szomszédosak legyenek), és (2) ki legyenek jelölve *formálisan* is a visszahelyettesítés, illetve az átmásolás határai a paralel szintaktikai pozíciók és kategóriák által. A hiányt megszüntető és az *antecedens* tagmondatba visszahelyezett vagy az *antecedens* tagmondatból átmásolt jelentések tartalmi *modifikálhatatlansága* mutatja, hogy a két tagmondat közös részeinek *változatlan másolatát* kell alkalmaznunk a *gapping* interpretációjában.

3. A kitöltött operátorpozíciók utáni hiányt *ellipszisnek* nevezzük, az igei csoport anaforáját pedig VPA-val jelöljük. Az ellipszis és a VPA éppen ellenkező tulajdonságokat mutat, mint amelyeket a gapping esetében láttunk. Ezek a következők.

3.1. Az ellipszisnek és a VPA-nak nem feltétlen kell szintaktikai párhuzamosságot mutatnia (szemben a gappinggel).

(7) János elküldött egy levelet Marinak,
de ERZSINEK NEM.

(8) János elküldött egy levelet Marinak,
és PÉTER IS.

A (7)-ben a második tagmondat kontrasztív topikkal kezdődik, és a fókusz pozícióját kívánó tagadószóval végződik. Ezeknek nincsen párhuzamos megfelelőjük az első tagmondatban. A (8)-ban pedig a második tagmondatbeli kvantifikált NP-nek (*Péter is*) nincsen párhuzamos megfelelője az antecedens tagmondatban.

(9) János elküldött egy levelet Marinak,
de nem tudjuk, hogy miért?

A (9)-ben a második tagmondat fókuszpozícióban található kérdőszavának nincsen párhuzamos előzménye az antecedens tagmondatban.

Az utolsó három példánkra egyaránt igaz, hogy szintaktikai párhuzamosság nélkül is megszüntethető a második tagmondatbeli hiány.

3.2. Mind az ellipszis, mind pedig a VPA számára elég egyetlen összetevőnyi jelentéskülönbség az antecedens tagmondatból, eltérően a két főösszetevőnyi különbséget megkívánó gappingtól (a NAGYBETŰ kontrasztív hangsúlyal rendelkező főösszetevőket jelöl):

(10) Nem PÉTER találkozott össze a színházban MARIVAL,
hanem JÁNOS.

(11) Nemcsak PÉTER találkozott össze a színházban MARIVAL,
hanem JÁNOS IS.

(12) Péter egy SZÉP AJÁNDÉKOT vásárolt Marinak,
és János SZINTÉN ezt tette.

3.3. Az ellipszis esetében az antecedens tagmondatnak nem feltétlen kell megelőznie a hiányt tartalmazót, hanem következhet utána is.

(13) János ERZSINEK,
Péter pedig MARINAK vásárolt ajándékot karácsonyra.

(14) János KÉK,
Ödön pedig SÁRGA AUTÓT vásárolt.

Az igei csoportra visszautaló, nyílt anaforikus kifejezés jelenléte esetén az antecedens tagmondatnak meg kell előznie az anaforát tartalmazó tagmondatot:

(15) János elment a könyvtárba kikölcsönözni két, számítógépes könyvet, és Sári is ezt tette.

*(16) Sári is ezt tette, és János elment a könyvtárba kikölcsönözni két, számítógépes könyvet.

3.4. A gapping esetében nem szükséges, hogy a hiány előtt kitöltött operátorpozíciók legyenek, lehet a hiány előtt topik. Míg az ellipszist és a VPA-t tartalmazó tagmondatokban kötelező, hogy a hiány előtt kitöltött operátorpozíciók legyenek, azaz vagy fókusznak vagy pedig kvantifikált NP-nek kell lennie a hiány előtt.

*(17) János Marinak küldött egy levelet, és
T[Péter]

*(18) János Marinak küldött el egy levelet, és
T[Péter] ezt tette.

3.5. Az ellipszis és a VPA esetében az antecedens tagmondatnak és az ellipszist, illetve a VPA-t tartalmazó tagmondatoknak *nem kell szomszédosaknak* lenniük:

(19) János MARINAK küldött a különlenyomatokból,
viszont az egész kollégium tudta, hogy
Péter meg ICÁNAK.

(20) János ERZSINEK adott ajándékot,
és az egész család bámult, hogy
Péter IS EZT TETTE.

3.6. Az ellipszis és a VPA esetében a visszautalás tárgyát képező összetevők interpretációja módosulhat, modifikálódhat a hiány megszüntetése során.

(21) Az áriát DOMINGO énekelte el,
mégpedig NAGYSZERŰEN.

(22) Péter átölelte a szerelmesét,
és János is EZT TETTE gyengéden.

4.1. A gapping és az ellipszis, valamint a VPA közti empirikus különbségeket a következőképpen foglalhatjuk össze.

Gapping: szükséges feltétel a tagmondatok szintaktikai párhuzamossága, az antecedens tagmondattal való szomszédosság, az antecedens tagmondatnak meg kell előznie a hiányos tagmondatot, két főösszetevőnyi jelentéskülönbség a tagmondatok között, nem szükséges a hiány pozíciója előtt kitöltött operátorpozíció, a hiány rekonstrukciója során az előzmény jelentése nem módosulhat.

Ellipszis: nem szükséges feltétel a tagmondatok szintaktikai párhuzamossága, az antecedens tagmondattól *eltávolítható* a hiányos tagmondat,

az antecedens és a hiányos tagmondat sorrendje nem kötött, elégséges egy főösszetevőnyi jelentéskülönbség a tagmondatok között, a hiány pozíciója előtt kitöltött operátorpozíciónak kell lennie, az antecedens jelentése módosulhat a hiány megszüntetése során.

A VPA a tagmondatok kötött sorrendjét kivéve, ugyanazokat a tulajdonságokat mutatja, mint az ellipszis.

4.2. Az ellipszis és a VPA, valamint a gapping közötti empirikus különbségeket úgy értelmezhetjük, mint annak következményeit, hogy az ellipszis és a VPA alapvetően *anaforikus jellegű* (például a párhuzamosság szükségtelensége, a távolíthatóság, az anaforizált jelentés modifikálhatósága stb.), míg a gapping nem ilyen, hanem egyszerűen egy felszíni lánc átkopírozásának szintaktikai feltételeit adja meg.

Az anaforikus jelleg az ellipszis és a VPA esetében, illetve ennek hiánya a gapping esetében megmutatkozik az *iránymegszorításhoz* (directional constraint) való viszonyulásukban és a különböző mellérendelő kötőszókkal való összeférhetőségükben.

4.3. Az *iránymegszorítás* (ROSS értelmében) azt jelenti, hogy valamely szintaktikai összetevő elhagyhatósága („elliptálhatósága”) nemcsak attól függ, hogy fennáll-e az összetevő ismétlődése, hanem attól is, hogy ez *milyen strukturális pozícióban* történik. ROSS szerint szintaktikai főösszetevő esetében — az íráskép metaforája alapján — a mellérendelés első, *bal oldali* tagjában a *jobb oldali* szerkezeti ágon levő összetevő kerülhet ellipszisbe, míg a mellérendelés második, *jobb oldali* tagjában a *bal oldali* szerkezeti ágon levő összetevő elliptálható.

Ezzel magyarázható például az, hogy az SVO szórendi típust mutató nyelvekben az ismétlődő ige mindig a második, „jobb oldali” tagmondatban hagyható el, és sohasem az első, „bal oldali” tagmondatban. Az ige ugyanis az ilyen szórendi típust mutató nyelvekben *bal oldali* szerkezeti ágon van, tehát csak a második, *jobb oldali* tagmondatból hagyható ki.

(23) János elküldött egy levelet Marinak,
Péter meg Erzsinek.

*(24) János Marinak,
Péter meg elküldött egy levelet Erzsinek.

Ross az *iránymegszorítás* érvényességét számos nyelvben megvizsgálta, és azt találta, hogy a megszorítás *kvázi univerzális jellegű*. Ez azt jelenti, hogy a tisztán SVO szórendi típust mutató nyelvekben soha nem sérthető meg, míg azokban a nyelvekben, melyek *kevert* szórendi típusúak (mint például a magyar is, amely az SVO és a TFV szórendi típus jegyeit egyaránt mutatja), az *iránymegszorítás megsértése* esetén vagy agrammatikus mondat jön létre, mint például a *(24), vagy pedig a hiány pozíciójában *anaforikus* összetevők jelennek meg. Mivel a magyar *neutrális intonációjú mondatok* az SVO szórendi típus jegyeit mutatják, ezért bennük az *iránymegszorítás* nem sérthető meg. Viszont a *kontrasztív intonációjú mondatok*, melyekben tehát a topikon kívül a kvantor és a fókusz pozíciója is kitöltött, megengedik az *iránymegszorítás megsértését*, és ilyen esetben a hiány pozíciójában anaforikus tulajdonságokat mutató elemek jelennek meg, vagy pedig a hiány pozíciójában fonetikai formában meg nem jelenő, anaforikus összetevőt (*pro*-t) kell feltételeznünk.

A kontrasztív intonációjú mondatok pontosan azok, melyekben az ellipszist és a VPA-t találtuk. A (25) követi, viszont a (26) megsérti az *iránymegszorítást*. Az utób-

biban anaforikus funkciójú főnévrag jelenik meg a melléknév utáni, nulla fonetikai formájú főnéven:

(25) János KÉK
Péter pedig SÁRGA AUTÓT vásárolt.

(26) János KÉK AUTÓT vásárolt,
Péter pedig SÁRGÁT.

Hasonlóképpen a (27)-ben, az iránymegszorításnak megfelelően a bal oldali tagban a jobb oldali szerkezeti ágon levő összetevőt hagytuk el a birtokos szerkezetből, míg a (28)-ban az iránymegszorítást megsértve a jobb oldali tagban a jobb oldali szerkezeti ágon levő összetevőt hagytuk el. Az utóbbi esetben csakis akkor lesz grammatikus a mondat, ha a hiány pozíciójában az anaforikus funkciójú -É birtokjel jelenik meg: (28).

(27) János ANNÁNAK,
Péter meg ERZSINEK AZ ÍZLÉSÉT vitatta az utóbbi időben.

*(28) János ANNÁNAK AZ ÍZLÉSÉT vitatta az utóbbi időben,
Péter meg ERZSINEK.

(29) János ANNÁNAK AZ ÍZLÉSÉT vitatta az utóbbi időben,
Péter meg ERZSIÉT.

Megjegyzendő, hogy az iránymegszorítás megsértése esetén jelentkező anaforikus összetevő csakis az eleve anaforikus módon visszautaló ellipszis és VPA pozícióiban jelenhet meg, a neutrális intonációjú mondatokban található, „kopírozó” (ennyiben tehát nem visszautaló) gapping esetében *nem*. Itt ugyanis az iránymegszorítás megsértése agrammatikus mondatot eredményez. (Vö. (24)):

*(24) János Marinak,
Péter meg elküldött egy levelet Jánosnak.

4.4. A gapping nem anaforikus jellegét mutatja az is, hogy az anaforikus IS nem jelenhet meg a gapping pozíciójában és kontextusában akkor sem, ha egyébként az igei csoportra vagy annak egy részlancára való visszautalás lehetséges lenne.

*(30) János kedvesen elbeszélgetett Marival a klubban, és
Péter IS az előcsarnokban.

(31) János kedvesen elbeszélgetett Marival a klubban, és
Péter IS.

Nyílt anaforikus kifejezés csakis akkor lehet „gappingszerűen” elrendezve, ha a nyílt VPA-t jobb oldalról határoló összetevő *kívül esik* a tulajdonképpeni igei csoporton, azaz nem argumentuma az anaforizált igének, hanem mondathatározó:

(32) János ajándékot küldött Marinak tegnap délután, és Péter IS EZT TETTE tegnapelőtt.

*(33) János ajándékot küldött tegnap délután Marinak és Péter IS EZT TETTE Icának.

4.5. Az ellipszis és a VPA visszautaló, anaforikus jellegével összhangban van az, hogy a tagmondatok tartalma közti *utaló* jellegű viszonyt jelentő, mellérendelő kötőszókat csakis ömellertük használhatunk, és a gapping mellett nem.

(34) János elküldött egy levelet tegnap a postáról Marinak,
*ugyanis
*mivel
*tehát Péter Erzsinek.
*pedig
*ezért

(35) János MARINAK küldött el egy levelet tegnap a postáról,
ugyanis
mivel
tehát Péter ERZSINEK.
pedig
ezért

A gapping számára az utaló viszonyt *nem* jelentő **ÉS**, **MEG** kötőszavak a grammatikusak.

5. A grammatika modelljének homogenikus vagy moduláris felépítésével kapcsolatban az előbbiek a következő empirikus érveket adják. Minden nyelvben vannak olyan mondatok, amelyek *hiányosak* abban az értelemben, hogy a nyelvi és/vagy nem nyelvi kontextusból vezethető le annak a „tartalma”, hogy mi az, ami hiányzik, és a hiányos mondatoknak a szintaktikai szerkezete és a grammatikának a szintaktikai komponense által megjósolható, hogy milyen *kategóriájú* összetevők hiányoznak. Elvileg feltételezhető, hogy a hiány megszüntetésének, a hiányzó összetevő rekonstrukciójának szabályai azonosak bármely mondat esetében, ha a hiány szintaktikai típusa megállapítható. Ez azonban nincsen így.

A magyar ellipszis és a VPA egyaránt anaforikus tulajdonságokat mutat, azaz minden olyan sajátossággal rendelkezik, melyekkel a tagmondatok *között* visszautaló anaforikus kifejezések (például személyes névmások) is rendelkeznek.

Az ellipszisnek és a VPA-nak az interpretációja, vagyis a hiány megszüntetése tehát olyan típusú szabályokat tételez fel, mint amelyeket általában a tagmondatok közötti visszautalások megkívánnak. Ezeknek közös vonásuk, hogy *nem lehetnek pusztán átmásolási, kopírozási* szabályok. Ugyanakkor a gappinget tartalmazó mondatokban visszautaló jelleget a fenti értelemben nem találtunk, és a hiány „megszüntetése”, a gapping interpretációja éppen az *átmásolási, kopírozási* szabályok feltételezését kívánja meg. Vagyis az egyaránt „hiányos” mondatokban a hiány rekonstrukciója, megszüntetése két, különböző szabályhalmaz feltételezését kívánja meg. Egyszer a *visszautalási* szabályokét, egyszer pedig a *másolási* szabályokét. Miért nem lehet a másodikat egyszerűen az első szabályhalmaz alesetének tekinteni? Azért,

mert gyökeresen más a szintaxisuk. A visszautalási szabályok megengedik a szintaktikai párhuzamosság hiányát, az antecedens tagmondat távolíthatóságát, az előzmény—tartalom modifikálását a visszautalás során, az iránymegszorítás megsértését és anaforikus funkciójú összetevő megjelenését a hiány helyén, feltéve, hogy a hiány előtt kitöltött operátorpozíciók vannak a tagmondatban.

A másolási szabályok pontosan az ellenkezőjét kívánják meg: a szintaktikai párhuzamosságot, az antecedens tagmondat szomszédosságát, az átmásolandó lánc modifikálatlanságát, az iránymegszorítás megtartását, és a két főösszetevőnyi jelentéskülönbség megléte esetén nem kívánják meg az operátorpozíciók kitöltöttségét.

Ha pedig egyetlen jelenségkörre, tudniillik a hiányt tartalmazó mondatokra vonatkozóan két, különböző típusú, és különböző feltételek között működő szabályhalmazt találunk, akkor ez a grammatika moduláris felépítését motíválja, feltételezve, hogy a jól formált mondatok a modulok együttműködésének eredményeként állnak elő.

Irodalomjegyzék

- BÁNRÉTI, Z.:
1990. A mellérendelés, in: KIEFER Ferenc (szerk.): *Fejezetek egy strukturális magyar mondatanból*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 864—1024. (Előkészületben.)
- BÉKÉSI, Imre:
1986. *A gondolkodás grammatikája*, Tankönyvkiadó, Budapest, 374.
1991. A kettős szillogizmus tipikus 'világai', in: *Szemiotikai Szövegtan* 3. 41—61.
- KUNO, S.:
1976. Gapping, A Functional Analysis, in: *Linguistic Inquiry* 7. 300—318.
- POLÁNYI, L.:
1986. The Linguistic Discourse Model: Towards a Formal Theory of Discourse Structure, BBN Report No. 6409.
- PRÜST, H.—SCHA R.—van den BERG M.:
1991. A Formal Discourse Grammar tackling Verb Phrase Anaphora, Draft, 1991. June.
- SAG, I. A.—HANKAMER J.:
1984. Toward a Theory of Anaphoric Processing, in: *Linguistics and Philosophy* 7. 325—345.
- SAG, I. A.—GAZDAR, G.—WASOW, T.—WEISLER, T.:
1985. Coordination and How to Distinguish Categories, in: *Natural Language and Linguistic Theory* 3. 117—172.
- SIDNER, C.:
1984. Focusing in the Comprehension of Definite Anaphora, in: *Computational Models of Discourse*, (eds.) BRADY, M., BERWICK, R., The MIT Press, Cambridge.
- SZABOLCSI, Anna:
1990. Across-the-board meets verb second, manuscript, appear, in: MASCARO-NESPOR (eds.): *Grammar in Progress*, GLOW paper for Henk van Riemsdijk. Foris, 1990.
- TALMY, G.:
1978. Relations Between Subordination and Coordination, in: *Universals of Human Language*, GREENBERG-FERGUSON, MORAVCSIK E. (eds.), Stanford University Press.
- WILLIAMS, E.:
1977. Discourse and Logical Form, in: *Linguistic Inquiry* 8. 101—139.